

УДК 007 : 304 : 655

*Н. В. Зелінська*

*Українська академія друкарства*

**НАУКОВА КНИГА У РЕПЕРТУАРІ УКРАЇНСЬКИХ ВИДАВНИЦТВ:  
НАГРОМАДЖУЮЧИ «СИМВОЛІЧНИЙ КАПІТАЛ»**

*Розглядаються проблеми українського наукового книговидання в умовах економічної кризи та можливість запозичення зарубіжного досвіду для їх розв'язання. Акцентується на особливій ролі наукової літератури у творенні цивілізаційного образу країни та необхідності у зв'язку з цим формування позитивного іміджу видавництва — нагромадження так званого «символічного капіталу». Зазначаються позитивні зрушення у цій сфері.*

*Наукова книга, наукове (академічне) книговидання, книжковий ринок, видавничий проект, престиж наукової інституції, монографія, дисертація, регіональна тематика, тематична спеціалізація*

Тема, заявлена у назві статті, не належить до об'єктів активного зацікавлення з боку фахівців. За всю осяжну видавничу історію в Україні відбулося аж дві (!) конференції, присвячені якості наукової книги (обидві — на базі видавництва «Наукова думка» і за участю викладачів, аспірантів і студентів Української академії друкарства, у 1976 та 2007 р.). Додамо конференцію «Роль книгоиздания в развитии международных научных и культурных контактов», організовану у Москві Міжнародною асоціацією академій наук (до якої входить і НАН України) у 2005 р. — і перелік акцій публічного обговорення проблем наукового книговидання на всіх пострадянських теренах вичерпано...

Що ж до суспільства у цілому, то воно й поготів спокійно сприймає як брак наукової літератури на книжковому ринку, так і її низьку якість. У принципі, це нормально: навіть людей, які професійно займаються проблемами наукової книги, часом дивує, що наукові видання в Україні за кількістю назв стабільно посідають почесне друге місце серед інших видів літератури, пропускаючи вперед лише навчальні видання і залишаючи позаду художню літературу (у 2008 р. на другому місці опинилися літературно-художні видання, і, здавалося, нарешті справедливість торжествує, — бо у нормальному розвиненому суспільстві все ж читають більше романів і повістей, аніж нудних наукових трактатів і автореферетів дисертацій! Але рік 2009-й приніс відновлення статусу-кво: на другому місці знову наукова (4339 назв) і на третьому — художня література (3696 назв)\*.

Та сказане — лише частина правди. «Ціла» ж правда полягає у тому, що статистика цютливо не пояснює, та й не може пояснити, чому ж при таких

---

\* Дані Книжкової палати України.

успіхах наукової книги ми її практично не бачимо. Справді, аналізуючи видавничо зреалізовані досягнення сучасної української науки, можна зауважити, що виглядають ці досягнення доволі двозначно. З одного боку, всі форми наукової діяльності — від виконання важливих тем та участі у реальних дослідницьких програмах до захистів дисертацій та публікації наукових творів — демонструють однотайний статистичний «позитив» (наприклад, лише у системі НАН України 2009 р. виконувалося 4885 науково-дослідних робіт за господарськими угодами, видано 901 назву книг, з яких 671 монографія, надруковано понад 6700 авторефератів дисертацій, більшість з яких, напевно, захищено [3]). З другого ж боку, всі ці здобутки не те, що не підкріплені таким самим позитивом у сприйнятті громадською думкою, — здебільшого й зовсім не зауважені.

Утім, проблеми з науковим книговидаванням є не лише у нестабільній Україні, а й у традиційно видавничо розвинених країнах. Як зауважив один з провідних дослідників цієї галузі в англomовному світі Дж.-Б. Томпсон, *«сказати, що академічне книговидавання у кризі — перебільшення, але немає сумнівів, що воно перебуває під серйозним пресингом»* [11, с. 31]. Щоправда, написав це Томпсон у 2005 р., а за три роки криза все ж грянула — світова економічна, і вона стала найбільшим цивілізаційним викликом у тому числі для сфери книговидавання.

На цей виклик кожна країна відповідає по-своєму. У «видавничо розвинених країнах» криза веде до зміцнення позицій великих фірм і конгломератів, що мають достатньо фінансових «підшкірних запасів», до того ж здатні зацікавити ринок виданнями, що називається, «на тему»: дослідженнями провідних економістів, творами фіналістів-популяризаторів, порадниками з раціонального ведення бізнесу та домашнього господарства тощо — в результаті чого, як прогнозується, цифри падіння назв і накладів не будуть аж такими катастрофічними.

Що ж до українського книжкового ринку, то тут картина сумніша, адже, як зауважують деякі спостерігачі, українське книговидавання — *«сфера парадоксальна»*. Так, існують деякі цілком об'єктивні обставини кризи: виробництво дорожчає, а це призводить до зростання собівартості книжки, і видавець змушений піднімати ціни або згортати бізнес. *«Підвищення ж цін — палиця на два кінці: книжку менше купують, і бізнес знову опиняється під загрозою»* [4, с. 13]. Криза, однак, погіршила ситуацію, яка і так не була легкою: адже в Україні, як і взагалі на теренах колишнього СРСР, разом зі стрімким входженням у ринок, книговидавання загалом, і наукове книговидавання зокрема, втратило колись відчутну матеріальну підтримку з боку держави; разом із фактичним знищенням системи книгрозповсюдження це призвело до різкого зниження накладів наукових книжок, і вони здебільшого не можуть забезпечити навіть вкрай низький платоспроможний попит читачів-науковців.

Між тим, звертаючись до досвіду передових країн, можна зауважити, що тут боротьба за виживання академічного сектора книговидавання у умовах

кризи породила насамперед дедалі сильніший і конкретний — доларом чи євро — тиск на кожного окремого науковця задля активізації його науково-публікаційного потенціалу. Водночас це зовсім не виключає солідного державного фінансування тих-таки науковців і академічних видавців. Зокрема, в усіх цивілізованих країнах *винятково за державної підтримки* видаються твори класиків національної науки: адже, ніде правди діти, для видавців, навіть найпотужніших, такі проекти є збитковими, водночас, — вони, за умов належної професійної підготовки, *представницькі, престижні, вкрай важливі для творення цивілізаційного образу нації, країни*, — а тому й мають фінансуватися. Так само, зрештою, як і здобутки вчених, що працюють у різних галузях фундаментальної науки, — тобто науки, що, за визначенням, не може принести відчутної користі вже і негайно. Та оскільки саме на основі фундаментальної науки функціонує наука прикладна, — та, що реально «заробляє», — то, наприклад, у Сполучених Штатах і власне держава, і далекоглядні промислові корпорації не шкодують коштів на фінансування фундаментальних досліджень та їх видавниче втілення. Адже сьгоднішні (спровоковані фінансовими труднощами) перерви і прогалини у науковій діяльності не вдасться компенсувати пізнішими грошовими «ін'єкціями»...

З досвіду лідерів світового наукового книговидання можна дійти принаймні одного висновку: попри домінування ринкових відносин у видавничій сфері, деякі сегменти книжкового ринку, зокрема, фундаментальні наукові праці, залишаються все ж принципово «неринковими» і, отже, не можуть — без прогнозованих втрат — бути забезпечені самими видавцями. Відтак фінансування таких видавничих проектів — обов'язок держави (або сильних інвесторів із «зацікавлених» галузевих «гігантів»).

Ця істина добре відома і видавцям в Україні, — проте, напевно, вона не настільки очевидна для українського істеблішменту, чийми руками фактично блокуються чи не найсерйозніші гуманітарні видавничі проекти останнього часу. Такі проєкти (зокрема, видання академічних зібрань творів класиків української літератури у межах програми «Українська книга» або Національної програми випуску суспільно необхідних видань) фінансуються вкрай нерегулярно, що затягує терміни їх випуску. І вже зовсім неприпустимим, як свого часу наголосив директор видавництва «Наукова думка» І. Алксєєнко, *«став зрив випуску 2006 року — року 150-річного ювілею І. Франка — підготованих до друку п'яти додаткових томів до 50-томника Зібрання творів Каменяра через нефінансування його Держкомтелерадіо України»* [1, с. 5].

На таку відверту «недопомогу» видавці дали свою відповідь — 2001 р. започатковано проєкт «Наукова книга», згідно з яким передбачено щорічно випускати у видавництві «Наукова думка» близько 30 монографій (з числа тих самих фундаментальних — читай: малотиражних, а отже, збиткових), написаних працівниками Академії, за рахунок коштів на видання наукової літератури за державним замовленням, придбугку самого видавництва та,

частково, коштів наукових установ, де ці монографії підготували. Завдяки цьому проєктові вже побачили світ близько 150 монографій. І це, дійсно, один з ефективних шляхів виходу з кризи.

Інший шлях полягає у свідомій селекції тематики наукових видань та чіткій орієнтації на випуск таких наукових праць, що могли б становити інтерес для значно ширшої, аніж власне академічна, аудиторія. Показовий приклад у цьому плані наводить уже згаданий Дж.-Б. Томпсон: унаслідок відомих трагічних подій 11 вересня 2001 р. світовими бестселерами несподівано для багатьох стали... наукові видання — монографії «Вежі Близнюки» Агнуса Джілеспі, «Талібан» Ахмеда Рашида, «Що ж сталося?» Бернарда Льюїса та ін. Проте, зрештою, чому несподівано? — просто вони виявилися найбільше запотребуваними суспільством у момент загальної розгубленості та відсутності належної оперативної інформації!

Ринкові реалії, на які мусять реагувати всі сфери суспільного життя, у тому числі наука, змінили колишнє, сказати б, платонічне ставлення науковців до матеріальних вислідів своєї праці, а отже, і вербальний її результат — науковий текст — починає сприйматися як особливий *продукт*, що має певну, цілком вимірювану, вартість (зарплата, гонорар, грант, премія). Суспільна ж цінність цього продукту визначається специфічним середовищем (колегами-науковцями) або, ширше, «ринком» (тобто колом зацікавлених чи випадкових читачів) і приносить дивіденди у вигляді так званого «*символічного капіталу*» — його визначають як «*акумуляований престиж, визнання і повагу до певної особи або наукової інституції*» (Дж.-Б. Томпсон) — і цей символічний капітал «коштує» значно дорожче, ніж капітал реальний. Так, наукові збірники збиткові, але без них неможлива сучасна наукова комунікація! Так, дешевше замість видання наукового журналу відіслати зацікавлених читачів до відповідного сайту, але жодна з поважних наукових інституцій не відмовиться від традиційної періодики — вона ж така звична і така зручна! Так, кожна монографія — страшний тягар для бюджету видавництва, але скасувати монографію означає знищити науку як таку! А раз від усіх цих носіїв «символічного капіталу» неможливо відмовитися, — їх треба оптимізувати, щоби, принаймні, мінімізувати неминучі втрати. Як? — кожний вирішує по-своєму.

Зокрема, виявилось, що багато з наукових книжок потенційно можуть бути адаптовані до університетських курсів і, відповідно, використовуватися у навчальному процесі. Такий підхід в умовах України уявляється цілком прийнятним: декларуючи орієнтацію на Болонську систему, наша вища освіта саме зараз мала би відмовлятися від архаїчних підручників та навчальних посібників, які не встигають за розвитком тих галузей, що відповідають новітнім навчальним дисциплінам. Врешті цінність підручника як «інформаційного супроводу» навчального процесу не може вимірюватися лише міністерським грифом. Сьогоднішнім студентам — завтрашнім фахівцям — насамперед потрібні актуальні, динамічні, на вістрі останніх досягнень, наукові видання (проте, як стверджує автор одного з останніх

номерів журналу «Український тиждень», «в Україні базові гуманітарні дисципліни викладають здебільшого на основі затверджених Міністерством освіти і науки підручників. Не знаю, чи підозрюють більшість викладачів, що майже у всіх європейських країнах такого поняття, як університетський підручник, просто немає» [6, с. 19]).

Між тим саме цей досвід західних колег запозичило, зокрема, московське видавництво «Наука»: з 1996 р. воно, разом з видавництвом «Флінта», випускає спільні «науково-навчальні» видання гуманітарного профілю для «оперативного введення у навчальний процес нового наукового знання» [8]. Може, завдяки і таким підходам у Росії останніми роками спостерігається справжній бум наукового книговидання в галузі соціальних і гуманітарних наук: якщо раніше співвідношення книжкових видань природничої та гуманітарної тематики становило 60 і 40%, то зараз — відповідно 36 і 64% [5, с. 14].

Є ще один рецепт виживання наукової книги в умовах ринку — він дуже непростий передовсім для авторів-науковців, але, вочевидь, необхідний. Цей рецепт дає відомий сучасний вчений та популяризатор науки О. Іваницький: «...самі вчені повинні турбуватися про те, щоб видання їхніх книжок стало рентабельнішим, щоб їхні праці не лежали на полицях в очікуванні невеликої кількості вибраних читачів-спеціалістів з... достатньо вузької теми. Один зі шляхів до цього — написання наукових монографій у популярнішій, дохідливішій... формі. ...Тема монографії, її зміст повинні бути цікавими для освіченого читача — неспеціаліста... Такі книги запотребовані суспільством... І прочитати таку наукову книжку буде цікаво, престижно і вчителів... і серйозному бізнесменові, і державному діячеві. <...> Окрім підвищення накладу і рентабельності наукового видання вихід у світ таких книжок розв'яже ще й інше важливе завдання: збільшення інтересу до науки в суспільстві, підвищення її авторитету. В умовах ринкової економіки... це дуже суттєво, тому що безпосередньо впливає на фінансування науки, а отже, на її прогрес. Виникає позитивний зворотний зв'язок: наукове знання — інтерес до нього в суспільстві — підвищення фінансування — нове наукове знання» (цит. за: [9, с. 11]).

Відтак однією з ефективних відповідей видавців на виклики кризи є ретельніший відбір і якісніша підготовка матеріалів для видавничого втілення. Більшість видавців схильні думати, що головною причиною низьких продажів, наприклад, монографій є їх недостатньо висока якість: адже, за усталеною традицією попередніх років, видавництва приймали і публікували книжки хороші, але не видатні, — і зараз вони за це розплачуються! Ще одна «погана звичка» з минулого — видання у вигляді монографій злегка «підрихтованих» дисертацій. Ця проблема напрочуд актуальна в Україні, але поки українські науковці вперто виборюють по видавництвах своє ілюзорне право на публікацію по суті і за формою дисертаційних текстів, їхнім, наприклад, австралійським колегам, хоч і не одразу, відкрили очі на видавничу «некондиційність» таких текстів. Як пише відомий дослідник Р. Дерікурт, «видавцям знадобилося багато

часу, аби побачити, що дисертація є лише тренувальною стадією у формуванні науковця-дослідника... Багато часу знадобилося і для усвідомлення того... що докторські дисертації ще не є потенційними книжками» [10, с. 190].

Ще одним елементом нової стратегії є *перебудова репертуару* видавництва наукової літератури — кожне з них різко скорочує кількість тематичних напрямів, натомість у межах цих напрямів випускає не лише наукові, а й навчальні, довідкові та інші видання. Така тематична спеціалізація зміцнює позиції видавництва у «своїх» галузях, робить його конкурентоспроможним у боротьбі за нові назви, наявність же у репертуарі потенційно високотиражних довідкових, навчальних, науково-популярних видань дає змогу компенсувати ймовірні втрати на підготовці видань наукових. Прикладом такої ефективної, а тому і помітної на ринку є діяльність українських видавництв: київських — «Факт», «Дух і Літера», львівського «Літопису», харківської «Акти» — в результаті «сегмент книжкового ринку, що зазвичай означається як «Філософія, психологія, езотерика», є доволі виразним. У боротьбі за читачів, такі видавництва, що розпочинали (як визнає, наприклад, директор одного з них — видавництва Соломії Павличко «Основи» Валентина Кирилова [2]) з «непоказних зовні книжок», зараз виступають на ринку з виразно «фірмовими» масивами видань, з упізнаваними серіями, які не лише легко відшукуються читачами за зовнішніми ознаками, але й, що, напевно, важливіше, ніколи не обманюють читачьких сподівань щодо внутрішнього наповнення.

Ефективним напрямом спеціалізації може бути *регіональна тематика* — наукові та довідкові видання з історії та культури регіону, місцевої фауни й флори, краєзнавчі розвідки, туристичні путівники з елементами історичних нарисів тощо. Перевага таких видань — майже цілковита відсутність конкуренції з боку видавництв інших регіонів, і, водночас, велика ймовірність значного інтересу з боку потенційних місцевих читачів.

І на завершення. Як відомо, суспільний критерій успіху будь-якої діяльності один: економічна ефективність. І, попри можливе небажання, ми змушені замислюватися над ринковою долею кожного видавничого проекту, у тому числі й наукового. Тактика ж продажів у світі відома: роздрібна ціна становить вартість одного примірника, помножена кратно (на 3, 4, 5 і т. д.) + фіксована торгова націнка. Тобто продаж однієї книжки окупує видання 3–5 книжок, і продаж навіть невеликої частини накладу вже повністю окупує його виробництво. Решта — чистий прибуток. Проте у випадку наукової книги ефективність — це ще й прогнозований суспільний резонанс від неї. А нагромадження «символічного капіталу» завдяки випуску «позитивно резонансних» видань (ось де широке поле діяльності для рецензентів, рекламно-маркетингових служб видавництв, прес-служб академічних установ!), окрім моральної сатисфакції для автора, означає ще й поліпшення економічних показників для видавництва, зокрема, внаслідок збільшення накладу. І, отже, «символічний капітал» виявляється не таким уже й символічним.

1. Алексєєнко І. Р. Наукова книга України: проблеми та шляхи їх вирішення / І. Р. Алексєєнко // Поліграфія і видавнича справа. — 2008. — № 1(47). — С. 3–6. 2. Валентина Кирилова: «Все, що ми робимо, — для насолоди!» / Валентина Кирилова // Книжковий огляд. — 2001. — № 5. — С. 6–9. 3. Звіт про діяльність Національної академії наук України у 2009 році. — Ч. 2. — К., 2010. — 192 с. 4. Прорвемося... Поганому «культуристу» — і криза заважає? // Дзеркало тижня. — 2009. — № 1(729). — С. 13. 5. Петров Р. В. Издательская деятельность РАН: практика последнего десятилетия / Р. В. Петров, В. И. Васильев // Научная книга. — 2001. — № 4. — С. 2–26. 6. Портнов А. Навчити конкурувати / А. Портнов // Український тиждень. — 2010. — № 14. — С. 18–19. 7. Прозоров Ю. Економічна думка в науковій літературі останнього часу / Ю. Прозоров // Книжковий клуб плюс. — 2002. — № 11. — С. 14–15. 8. Свешникова И. К. Учебники с учетом новостей науки / И. К. Свешникова // Научная книга. — 2000. — № 2. — С. 16–20. 9. Семенова Н. Н. Проблемы научного книгоиздания в России / Н. Н. Семенова // Научная книга. — 2002. — № 1. — С. 3–17. 10. Derricourt R. Scholarly Book Publishing in Australia / R. Derricourt // Scholarly Publishing. — 2002. — V. 33. — № 4. — P. 189–201. 11. Thompson J. B. Books in the Digital Age: The Transformation of Academic and Higher Education Publishing in Britain and the United States / J. B. Thompson. — Cambridge, 2005. — 468 p.

### **НАУЧНАЯ КНИГА В РЕПЕРТУАРЕ УКРАИНСКИХ ИЗДАТЕЛЬСТВ: НАКАПЛИВАЯ «СИМВОЛИЧЕСКИЙ КАПИТАЛ»**

*Рассматриваются проблемы украинского научного книгоиздания в условиях экономического кризиса и возможность заимствования зарубежного опыта для их решения. Акцентируется на особенной роли научной литературы в творении цивилизационного образа страны и необходимости в связи с этим формирования положительного имиджа издательства — нагромождение так называемого «символического капитала». Отмечаются позитивные сдвиги в этой сфере.*

### **SCIENTIFIC BOOK IN REPERTOIRE OF UKRAINIAN PUBLISHING HOUSES: ACCUMULATION OF THE «SYMBOLIC CAPITAL»**

*The problems of the Ukrainian scientific book publishing within the conditions of actual economic crisis and possibilities of using of foreign experience for their solving are regarded. The special role of the scientific literature in shaping the civilization mode of the country and necessity forming the positive publishers' image — so called «symbolic capital» — is accented. The positive changes in this field are noted.*

*Стаття надійшла 07.09.10*